

Szalacs formálódó határai (Fotóösszé)

DOI: [10.54742/tabula.2023.1.03](https://doi.org/10.54742/tabula.2023.1.03)

Kulcsszavak: *határ, határképzés, térhasználat, központ, periféria, lokalitás*

1.

A doktori disszertációm első változatában összevont települések problematikájával akartam foglalkozni. Több településen, közöttük a romániai Bihar megyei Szalacson terveztem kutatást. Szalacs községben (Comuna Sălacea), azaz Szalacson és Ottományban végeztem egyéves intenzív és azt követő visszajáró terepmunkát. Végül dolgozatomban Szalacs településszerkezeti változásának vizsgálatára és a hozzá kapcsolódó, fogalmakban és nevekben körvonalazható jelentések értelmezésére korlátozódtam. A Szalacsot bemutató fotóösszében a terep bejárása során tapasztalt, történetileg beágyazott és változó települési határokat vázolom fel.

Határképzés

2.

A határképzés az emberi gondolkodás és kultúra velejárója, viszont a *reális* határok alapvetően természetileg determináltak, a domborzati tájtagoló elemekből eredeztethetők (Ilyés 2004: 10). A szakirodalom a határképzéshez elemi szinten két funkciót társít: az *elválasztást* vagy *lezárást*, és az *átmenetiséget* vagy *átjárást*. A hozzájuk kapcsolt emberi alkotások és/vagy metaforák a *kapu/ajtó* és a *híd*. Ugyanakkor a *reális* és *metaforikus* határok számos más módon megnyilvánulhatnak (Böröcz 2002: 134; Ilyés 2004: 10). A különböző fajtájú (politikai, adminisztratív, kulturális, társadalmi, nyelvi stb.) és formájú határok eltérő jellemzőkkel rendelkeznek és folyamatosan változnak. Mindazonáltal a *pontként*, *vonalként* vagy valaminek a *széleként* megtestesülő határokat övező területek zártságuktól/nyitottságuktól függően egyre inkább interpretálhatók *zónákként* (Ilyés 2004: 9–10). Az átjárhatóság korlátozása, azaz határellenőrzés a 18. században kiformalódó nemzetállami törekvésekkel fokozatosan erősödik. A nemzetállami adminisztratív határok legelemibb szintjére Hofer Tamás a községet helyezi (Hofer 2004: 17). Települési szinten viszont a hagyományos határképzés tulajdonjegyei *gyepűk*, *mezsgyék*, *kertek*, *ajtók/kapuk*, *hidak* és *árkok* vagy *sáncok* formájában ennél is mélyebben és explicitebben jelennek meg. A modernizációval folyamatosan eltűnő, hagyományos fizikai határok és az azokat jelölő fogalmak változása interdiszciplináris viták tárgyát képezi (Bárh 1996: 140–147; Péntek 1997: 219–234). (1) Ugyanakkor a humán tudományok egyre több figyelmet fordítanak a fizikaitól nem független *mentális* határookra (Ilyés 2004: 10).

Település

3.

Történetét tekintve Szalacs folyamatosan adminisztratív határhelyzetben állt. A település egészen a 16. század elejéig két részre oszlott Közép-Szolnok és Bihar vármegye határán (Bunyitay 1884: 300, 303; György 2003: 27–37). Ez mára kiveszett a helyi emlékezetből. Azóta szinte folyamatosan Bihar megye határtelepülése. A 20. században, az impériumváltást követő átmeneti szakaszok alatt több közép-szintű közigazgatási egységhez tartozott. A változások szélsőségességét mutatja, hogy 1920 és 1940 között Szilágy megye része volt (Szilágyi 2013: 80–88; Szabó 2003 (2)), azonban ma már nem is határos vele. Helyzetéből fakadóan beszélgetőtársaim Szalacsot hagyományosan „zsákutcaként” jellemezték, viszont az infrastrukturális fejlődéssel egyre inkább „átjáróként” tekintenek rá. Visszakapcsolva a természeti determinációhoz, Szalacsot – a szélesebb táj, azaz az Érmellék miliójéba illeszkedve – alapvetően a síkság és az azt lezáró „vízválasztó”, majd a lankás fennsík jellemzi (Hofer 2004: 17). A település legtöbb funkcionális tagja bizonyos mértékig kontaktzónaként értelmezhető, legélesebb felekezeti határ a belterületen alakult ki.

Alsó határ

4.

Hagyományosan a sík vidéket a szalacsiak *alsó* vagy *lenti határnak* nevezik. A külterületen a társadalmi és gazdasági kapcsolatok nem olyan kiélezettek, illetve nem olyan behatároltak mint a belterületen. Az alsó határt 1968-ig széles *sávban* dominálja és formálja az Ér mocsárvilága, ekkor azonban az árteret lecsapolják, kanálisba vezetik. A belterület felől nézve a kanális hozzávetőlegesen a korábbi ártér legtávolabb eső részén képez *vonalszerű* határszakaszt. A kanalizálás nem csak az árteret szüntette meg, hanem hagyományos megélhetési módokat is marginalizált, mint például a halászatot. A kanalizálás előtt az alsó határ és a belterület között átjáróként funkcionált az úgynevezett Kőhíd. Eme szerepét a lecsapolás óta nem tölti be, mivel az út máshol, az erek helyén vezet az *alsó határba*. A Kőhíd a lápos vagy éppen száraz mederben áll, és kihasználatlanul őrzi a mocsárvilág emlékét. (3)

Belterület

5.

Szalacs belterületének korai településrészei a síkság és a dombhát vonalában húzódnak, a szalagtelkes utcaképek (Bárh 1996: 128) két oldalát szintkülönbségek jellemzik. A később kiépült településrészek, utcák a síkon az Ér felé terebélyesednek. A fennsíkon nem alakulnak ki új részek. A belterület formálódását és határait tekintve jelentős a korai településrészek reformátussá válása, illetve a 18. század végén a katolikusok letelepítése. Az *alsó* és *felső* kettősséget követve a református és katolikus településrészek között a Központ (4) és a Posta utca találkozásánál húzódik mentális határvonal. A Központban helyezkedik el a két felekezet temploma és az oktatási intézmények, illetve a Posta utca, mely hídszerű funkciót tölt be. Hagyományosan a Központ a felekezeti határokon átnyúló kontakt- és egyben konfrontációs zónaként értelmezhető. A találkozásuknál levő határvonal több értelemben változott. Alapvetően a belterületen ez a vonal képezte a társadalmi kapcsolatok határát, aminek átlépése vagy „áthágása” konfliktusgeneráló tényező volt.

A 20. század második felétől, de az 1989-es rendszerváltozás óta különösen, a komplex társadalmi és belterület zsugorodási folyamatok miatt ez a vonal egyre inkább átmenetivé válik. A lakosság csökkenésével és ezzel összefüggésben a egyes házasságokkal fokozatosan homogenizálódik a település. Mindennek ellenére ezt a határt idősebb református beszélgetőtársaim olyan mértékben tartják, hogy akik (a Posta utcán keresztül) az alsó határra vezető út kivételével nem mennek a *katolikus részre*, azok bizonyos településrészeket, utcákat nem is ismernek, idegenkednek tőlük. Ebből fakadóan ez a határ folyamatosan aktualizált, ami abban testesül meg, hogy a vonal végei mindig a jelent tükrözik. Jelenleg egy vegyesbolt és egy műszaki üzlet jelöli a határt. Más funkciójú településtagok elhelyezkedéséből és elérhetőségéből fakadóan más a helyzet a katolikusokkal.

Pincesorok

6.

A pincesorok a református településrészek peremén található utcaszakaszok között kezdődnek, és felfele húzódó telkek mögött is futnak. Ezeken osztozik a két felekezet. A pincék félperifériális helyzete, illetve a fő útvonalak mentén való elhelyezkedése miatt a katolikusok kényszerszerűen jobban ismerik a református részek nyilvános tereit, így az egész falut is. Szalacson a számos kisebb-nagyobb, szerteágazó pincesor közül egyedül a nagyburgai pincesor van leaszfaltozva, amelyet „Nagy pincesor”-nak is neveznek. Utóbbi név nem az előbbiből fakad, hanem abból, hogy ez a pincesor épült be leginkább a belterületbe, lényegében a megye-határ felé vezető fő út egyik szakaszát képezi. Ezért is lett számos utcánál hamarabb leaszfaltozva. Egyedi státusza miatt mindig eltérő a megítélése, jobb vagy rosszabb a többi pincesorhoz képest.

Szőlőhegyek

7.

A fennsíkra vagy a *felső határra* érve a két legrégebbi településrész, azaz a Tót utca (jelenleg a Kossuth utcával párhuzamosan használatos név) és a Szentgyörgy (5) mögött helyezkedik a róluk elnevezett Tót vagy Kossuth utcai hegy és a Szentgyörgyi hegy. A szőlőhegyek a szocialista átalakítás előtt fizikai határral, a környék szőlőkultúrájára jellemzően *garáddal* és *hegykapukkal* voltak elzárva (Varga 1976: 6–10; Borbély 2009: 68). A hegyek használata is többnyire megosztott volt. A fizikai gátak visszaállítása híján ezek a határok már csak mentálisak, sőt a szőlőparcellák területén a szőlőművelést más mezőgazdasági tevékenység váltotta fel. A szőlőhegyek képe mozaikosodott, és ahogyan a borkészítéssel foglalkozók száma, úgy a szőlővel beültetett parcellák száma is leapadt.

Felső határ

8.

A felső határból visszatekintve a Központnál a templomok tornyán és mindenütt máshol a végtelen síkságon keresztül látványos szintkülönbség érzékelhető. Érdekesség, hogy míg a templomok a dombhát alján, addig a régi sírok maradványai, illetve a felekezeti temetők a templomok mögötti fennsíkon helyezkednek el. A fennsíkon legvégül elérünk Bihar és Szatmár (korábban Szilágy) megye határához, amely az aszfaltozás vonalán markánsan kirajzolódik. Korábbi nevét őrzi a

Szatmár megyei első település, amelyet Szilágypérnek (a környék szavajárásában *Pírnak*) hívnak magyarul. Történeti távlatokban rendkívül izgalmas számomra, ahogyan egy beszélgetőtársam elmagyarázta, hogy Szalacsnál futott egykor Erdély határa, (6) amit a Szilágypér fele vezető út mentén egy kő szimbolizál.

Összegzés

9.

A Szalacsot érintő ország-, regionális és települési határok kialakulásában és módosulásában nem elhanyagolható szempont a természeti determináció, viszont a külső körülmények befolyása lényegesen jelentékenyebb. A települési határok folyamatos mozgásának kiindulópontja jellemzően köthető olyan birtokosi, vallási, normatív, illetve közigazgatási változásokhoz, amelyek mélyrétegeiben bontják fel a helyi társadalmi és gazdasági viszonyokat, illetve a területek használatát. Ezzel párhuzamosan a lokalitás is folyamatosan újratermelődik, átértelmeződik. Helyek, terek és határaik jelentései és ezáltal akár megnevezései is módosulhatnak. A településszerkezet változásához kapcsolható fogalmak és tartalmak kialakulásában, kiüresedésében és eltűnésében meghatározó szerepű a helyi emlékezet és a feledés, illetve felkutatásokban, átmenetek felállításában a forrásvizsgálat. Jelenleg ennek legplasztikusabb eleme a felekezeti szembenállásból a homogenizáció felé tartó irány, és az utóbbi megszilárdulását, eredményeit ugyanúgy generációváltással lehet igazán érzékelni és értelmezni, mint a jelenlegi átmeneti állapotét.

JEGYZETEK

1 Péntek János a *határ*, *kert* és *gyepű* fogalmak jelentésmódosulását vizsgálja a hivatkozott tanulmányban.

2 Online elérés: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/telepulesek-1C9/s-127A/salacea-12CA/> (utolsó letöltés: 2023. 10. 10.).

3 A hidat 2022-ben felújították. A Kőhíd annyira összeolvadt a mocsárvilág emlékével, hogy az Érmellekkel foglalkozó számos kötet címlapján vagy hátlapján megjelenik a fotója vagy rajza.

4 Egykori hivatalos neve Piac utca, viszont jelenleg a *Központ* fogalmat használják a szalacsiak, ami azért érvényes, mivel ténylegesen ez az a tér, ahová főbb utak összefutnak. Az utóbbiak között, egyikről a másikra általában a síkátornak nevezett mellékutakon keresztül lehet eljutni. A település szerkezete ezáltal a pókháló metaforával illusztrálható.

5 A Szentgyörgy egy, a mindennapokban így használt utcanév. Szalacson a belterület településrészeire, utcáira kétfajta megnevezést használnak. Egyik tartalmazza az utca jelzőt, a másik nem. Előbbinek ékes példája a Tót utca, utóbbié a Szentgyörgy és a Burga. A hétköznapi szóhasználatban például a Szent György utca egyáltalán nem fordul elő, a hozzászokott fülnek erőltetettnek hangzik. Csak forrásértékű dokumentumokban jelenik meg az utca jelzővel kiegészítve. Ez a kettősség leginkább a korai, illetve reformáció előtti történeti belterületi határokhöz kapcsolható. A katolikus betelepítéssel a fogalmak háttere, tartalma különböző mértékben megkopott. Manapság csak bizonyos településszervezési, tagolási kontextusokban bukkan fel ez a megosztás, mint ahogy a szőlőhegyek elnevezésében is látszik. Ezért sem tárgyaltam részletesen a belterület reformáció előtti, idővel másodlagossá váló történeti határait.

6 Ez a felfogás azért megalapozott, mivel Magyarország első katonai felmérésének idején készült térképszelvények bizonyítják, hogy Erdély adminisztratív határa akkor ténylegesen Szalacs mellett futott. Viszont a több mint fél évszázaddal később készült második katonai felmérés térképén már ez a határ eltolódik (Jankó 2007: 181, 185).

IRODALOM

Baranyai Béla

2007 *A határmentiség dimenziói Magyarországon*. Budapest–Pécs: Dialógus Campus.

Bárth János

1996 *Szállások, falvak városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa: Kalocsai Múzeumbarátok Köre.

Bunyitay Vince

1883–1884 *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*. 3. Nagyvárad: Franklin Ny.

Borbély Gábor

2009 *Szőlő és bor az Érmelléken*. Nagyvárad: Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság – Királyhágómelléki Református Egyházkerület – Nagyváradi Római Katolikus Püspökség.

Böröcz József

2002 A határ: társadalmi tény. *Replika* 47–48. (2002. június) 133–142.

Ilyés Zoltán

2004 A határfogalom változó tartalmai a geográfiától az empirikus kultúrakutatásig. In Kovács Nóra – Osváth Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep 3. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. Budapest: Akadémiai, 9–15.

Jankó Annamária

2007 *Magyarország katonai felmérései, 1763–1950*. Budapest: Argumentum.

Hofer Tamás

2004 Szempontok a határok történeti-etnográfiai értelmezéséhez. In Kovács Nóra – Osváth Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep 3. Tanulmányok az etnicitás és identitás kérdésköréből*. 17–21. Budapest: Akadémiai.

Péntek János

1997 Kert, gyepű, határ. *Ethnographia* 108. 1997. 219–234.

Szabó M. Attila

2003 *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára*. Csíkszereda: Pro-Print. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/ErdelyHelysegnevTar-erdely-bansag-es-partium-torteneti-es-kozigazgatasi-helysegnevtara-1/> (utolsó letöltés: 2023. 10. 10.)

Szilágyi Ferenc

2013 *Közigazgatás a Partiumban. A honfoglalástól napjainkig*. Nagyvárad: Partium.

Varga Gyula

1976 *Az érmelléki szőlőkultúra*. Berettyóújfalu: Berettyóújfalu Nagyközségi Tanács. /Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum közleményei 3./

Szalacs az alsó határ felől, a Szent János halomról tekintve

A korábbi ártér sávja, és a távolban a Kőhíd

Az alsó határt kettévágó kanális

A Kőhíd, melynek közvetlen környezete lápos maradt

A Posta utca és a Központ kereszteződése a műszaki üzlet felőli oldalon

A Központ és a Posta utca kereszteződésének vegyesbolt felőli oldala

A Katonaberek pincesor a Tót utcai (Kossuth utcai) hegy alatt

A nagyburgai, más néven Nagy pincesor

Balaskó Károly, Karcsi bácsi pincéje előtt a Kondorán, a Szentgyörgy felett

A Szentgyörgy és a felső határ peremén

A templomtornyok és részlet a temetőkből

Szintkülönbségek

A szőlőhegyek mozaikos képe szüretkor

A Bihar–Szatmár megyehatár Szalacs és Szilágypér között

Erdély történeti határát jelölő kőnél „Dzsánival” (Kovács Károly)